

3 Historisch-geografisch landschap van de Grootte Waard vóór 1421

3.1 Methode en bronnen

Bij het reconstrueren van het cultuurlandschap van de Grootte Waard vóór 1421 is enerzijds gebruik gemaakt van historische gegevens, maar ook van 19e-eeuwse reconstructies die op basis van die historische gegevens en een aantal kaarten uit de 16de eeuw zijn gepubliceerd. (Voor een uitgebreide verantwoording de meeste bronnen en literatuur wordt verwezen naar De Bont, in druk en De Bont i.v.) Deze deels verouderde inzichten zijn geconfronteerd met de recente geologische en bodemkundige gegevens en met inzichten die elders in dit rapport zijn opgenomen. Voor het westelijke deel van de loop van de rivieren kon gebruik gemaakt worden van materiaal van de stadsarcheoloog van Dordrecht (Hendriks, z.j.). Voor het gebied ten zuiden van de Maas konden nieuwe historisch-geografische inzichten worden aangewend (Leenders, 1989, 1996).

In 1421 is in het middengebied van de Grootte Waard als gevolg van de overstroming het historische landschap, het topografisch archief en ook het middeleeuwse bodemarchief min of meer volledig opgeruimd. Op de grens met het Land van Altena, tot enkele kilometers ten westen van de Kornse dijk, bieden bodemkaarten voldoende aanknopingspunten. In het uiterste zuiden van het studiegebied liggen enkele gebieden waarvan de verkaveling in 1421 niet is aangetast. Het Eiland van Dordrecht gaf haar geheimen kwijt bij geo-electrisch weerstandsonderzoek (Overzee, 1971).

3.2 Historisch-geografische achtergronden

De reconstructie van de rivierlopen

De rivierlopen zijn gereconstrueerd op basis van geo-electrische en bodemkundige gegevens. Voor het middendeel van het gebied is kritisch teruggegrepen op de reconstructie van Ramaer (1899). De Oude Maas ligt ten tijde van de ontginning ten zuiden van haar oudere oeverwalsysteem en ten noorden van het grote 'Brabantse' veengebied. Van oost naar west stromen respectievelijk daarin uit de Dussen, waarin opgenomen de Middel(t), de Donge en de Alm, waardoor ten westen van Almkerk een waard ontstond met de Eem als noordelijke begrenzing. Westelijk scheidt de Dubbel zich van de Oude Maas af. Bij Dordrecht splitst de riviertak zich (Dubbel!). De Werken staat in de Late Middeleeuwen niet meer met de Alm in verbinding. De loop van de Merwede heeft zich na 1421 niet noemenswaardig verlegd.

De oudste middeleeuwse bewoning heeft plaatsgevonden op de oeverwallen van de Maas, Merwede, Dubbel en Alm.

Veenriin

Direct ten zuiden van de Oude Maas kon op basis van geologische informatie, aangevuld door en onderbouwd met historische en etymologische gegevens, worden aangetoond dat er rond het jaar 1000 een zone met opduikingen of donken moet hebben gelegen; van west naar oost: Dubbelmonde, Almonde, mogelijk ook Drimmelen en Raamsdonk. Ten zuiden van deze donkenzone lag, alleen gescheiden door de Donge, een uitgestrekt veengebied, dat in de middeleeuwse bronnen Veenriin wordt genoemd. De ontginning van dit gebied is vanuit de (dekzand)opduikingen aangevat.

De veronderstelde inrichting van dit gebied is gebaseerd op historisch en historisch-kartografische gegevens en laat zich qua ontginningsmethode en inrichting goed vergelijken met Staphorst-Rouveen en de Stichtse Venen bij Utrecht. Direct achter de donken is een meer cope-achtige (zie de volgende alinea) opstrek is aangegeven, met hier een diepte van ca. 2500 m, maar ook een fasering in halve stappen van ca. 1250 m is mogelijk. Het hier gereconstrueerde beeld sluit aan op onderzoek gedaan naar de veenontginningen in de Langstraat (De Bont, 1993), het meest oostelijke deel van Veenriin. Daar is verondersteld dat de oudste ontginningen niet al te lang na 1000 na Chr. vanaf de zuidelijke Maasoever zijn aangevangen. De bewoning op de donken is ouder.

Van der Linden heeft in 1956 het verschijnsel 'Cope' geïntroduceerd, of beter gezegd, herondekt (Van der Linden, 1956 en 1982). De hoogmiddeleeuwse openlegging van de venen in het Sticht en in Holland – de zogenaamde Grote Ontginning – vond plaats vanaf de rivier in de richting van de veenkoepel volgens een ontginningstechniek met een bepaalde hoeveelheid sloten per hectare, een vaste hoevebreedte van circa 30 roeden (ca. 115 m) en vastgestelde ontginningsdiepten van 6 of 12 voorling (resp. ca. 1200 of 2400 meter). Hieraan was een evenwichtig juridisch pakket gekoppeld (de feitelijke 'cope', of koopbrief) waarbij onder andere de koper-verkoper-verhouding werd vastgelegd. Door betaling van een heffing erkende de koper de verkoper (de Hollandse graaf of Utrechtse bisschop) als zijn heer. Dit totaalpakket is al in 1106 naar Duitsland geëxporteerd, toen de bisschop van Bremen enkele inwoners van Holland uitnodigde om zijn venen langs de Weser en de Elbe te komen ontginnen. Zij namen zowel hun technische vaardigheid, als ook het bijbehorende juridische pakket mee. De cope-ontginningen vormen het hoogtepunt, maar tevens het eindpunt in de ontwikkeling van de veenontginningstechniek, die enkele eeuwen daarvoor waarschijnlijk in het later verdrongen gebied tussen Friesland en West-Friesland was ontstaan (naar De Bont, 2000).

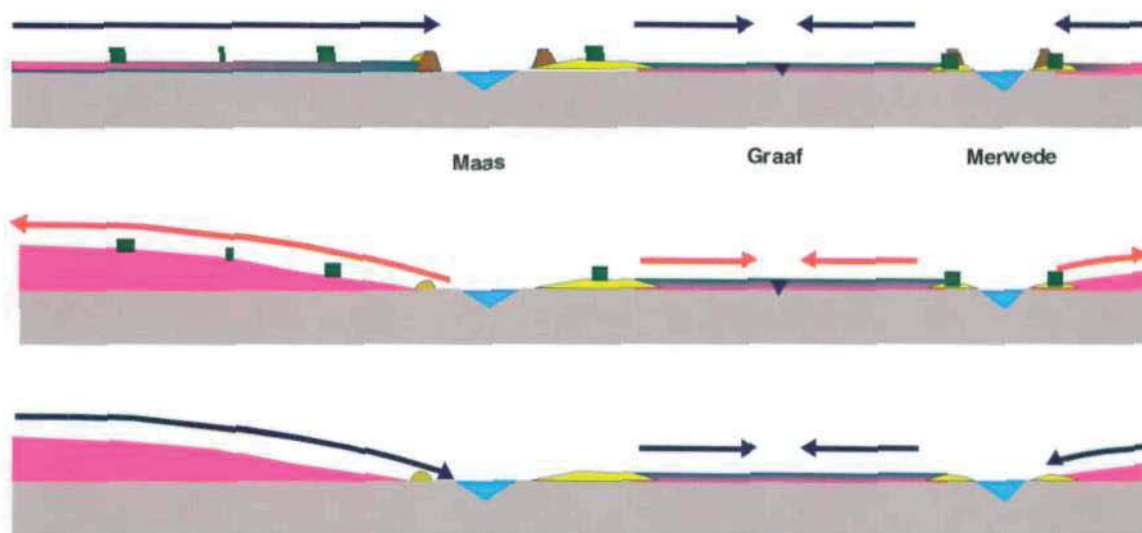
De Dortse Waard

Tussen het moment dat de eerste ontginningen in de Dortse Waard plaatsvonden en de ondergang van de Grootte Waard in 1421 zijn een kleine vier eeuwen verlopen, waarin het landschap, mede onder invloed van de ont- en afwateringsstructuur die onderdeel uitmaakt van de ontginningsactiviteit, nogal kon veranderen. Het studiegebied ligt juist in de oorspronkelijke overgangszone tussen het rivierengebied (het gebied dat tot de bedijking werd gekarakteriseerd door oeverwallen en kommen, waar na de bedijking de uiterwaarden nog bijkwamen) en het uitgestrekte West-

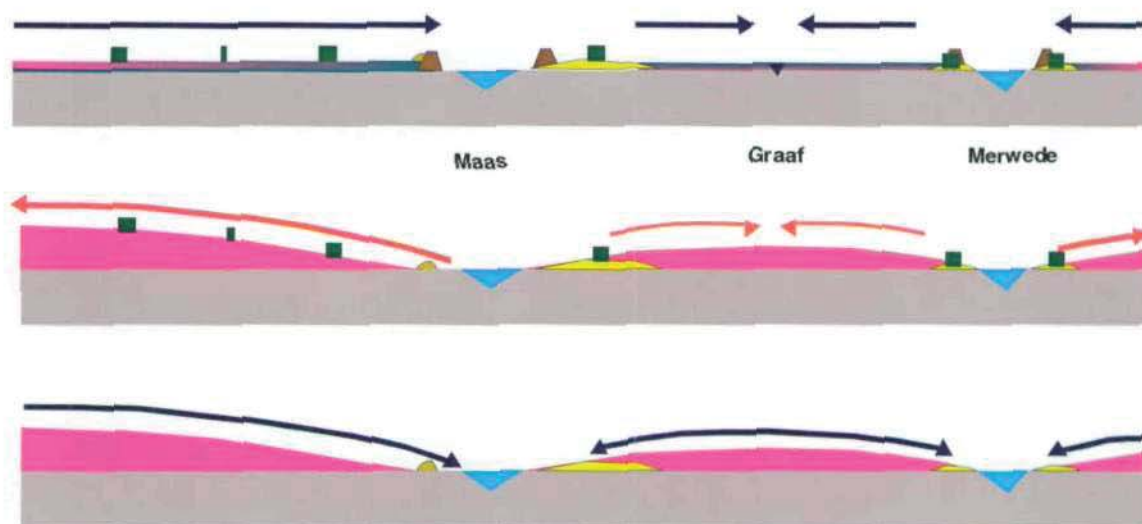
Nederlandse veenareaal. Rond 1000 na Chr. speelden de mariene landschappen hier nog geen rol; deze ontstonden later.

In deze dynamische overgangszone is het niet mogelijk een eenduidige uitspraak te doen over de landschappelijke uitgangssituatie ten tijde van de ontginning. In afb. 5 zijn twee denkbare varianten aangegeven: de riviervariant (A) en een veniger variant (B).

A

B

Afb. 5 De dynamiek in twee landschapsvarianten (voor de uitleg, zie de tekst)

In de riviervariant is in de kommen van de waarden wel veen ontstaan, maar dat was zo eutroof dat het nooit hoger dan de oeverwallen kon opgroeien. De oeverwallen konden vanaf het begin over hun volle breedte worden bewoond. In de venige

variant is in het centrale deel van de kommen het veen verder tot ontwikkeling gekomen, met mesotrofe en mogelijk zelfs oligotrofe delen. Dit veen kan rond het jaar 1000 de lagere delen van de oeverwallen hebben afgedekt. Alleen de hoogste delen van de oeverwallen waren bewoonbaar. Door de ontginning van de kommen is dit reliëfverschil relatief snel verdwenen en konden in tweede instantie ook de lagere delen van de oeverwallen in gebruik worden genomen. Deze noties zijn direct van invloed op de datering en de hoeveelheid middeleeuwse bewoningssporen die archeologisch zouden kunnen worden aangetoond en de slagingskans bij verkennend booronderzoek. Dwars door het venige midden/kommengebied is de Graaf gegraven als afwateringswetering voor de nieuw aangemaakte gronden tussen de oeverwallen.

3.3 Toelichting op de historisch-geografische kaart vóór 1421

De legenda van de kaart bestaat uit twee delen, een omschrijving van de historisch-geografische kenmerken van de landschapsreconstructie en het geven van een aanzet tot het bepalen van archeologische potenties voor de middeleeuwse situatie vóór 1421 (bijlage 2). In de navolgende gebiedsbeschrijvingen zijn beide aspecten geïntegreerd, uitgaande van de legenda-eenheden, beschreven.

Rivierenlandschap

- *Oeverwallen van de Merwede en van de Oude Maas, de bovenloop van de Dubbel en de Werken en de Gereconstrueerde Maasloop.* De oeverwallen zijn in de late middeleeuwen bewoond geweest. Er worden verschillende nederzettingen in de bronnen genoemd die hier gesitueerd kunnen worden, maar moeilijk kunnen worden begrensd. Vergelijk de situatie op de meer oostelijk gelegen oeverwallen in het Land van Heusden en Altena (waar na een eerste bewoningsfase van verspreide bewoning, vooral na de bedijking, er meer dorpsclusters ontstonden) met bewoning op de hoogste delen van de oeverwallen en nieuwe bewoning langs de dijken. Het feit dat de laatste loop van de Oude Maas grotendeels te zuiden van haar vorige oeverwalsysteem liep maakt e.e.a. nog gecompliceerder. Vandaar dat ook aan de Maasloop zelf archeologische potenties zijn toebedacht.
- *Loop van de Alm, de Eem, de Middel en de benedenloop van de Dubbel.* Juist op de oostgrens van het studiegebied raken we westwaarts de bodemkundige en geologische informatie van de loop van de Alm en de Eem en van de Middel/Dussen kwijt en zijn we geheel aangewezen op de historische reconstructies van Ramaer c.s. Dit betekent voor de archeologische potenties dat langs deze veronderstelde rivierlopen een zone met oeverwallen kan worden verondersteld waarop de bewoning zich op vergelijkbare wijze heeft voorgedaan als hierboven genoemd.
- *De Graaf.* Via de Graaf waterden de kommen/venige waarden af naar het meest westelijke, dus laagste punt in de Dordtse Waard. Enkele delen van het tracé van de Graaf zijn al op de 16e-eeuwse kaarten aangegeven. De hier gepresenteerde loop is grotendeels gebaseerd op de reconstructie van Ramaer. Daar de Graaf kan worden vergeleken met de vele andere weteringen die in het rivierengebied zijn aangelegd, is bewoning langs deze wetering ook hier niet waarschijnlijk. Sporen

van de Graaf zijn bijna overal uitgewist. Omdat de restanten na 1421 geen waterstaatkundige functie meer hadden, zijn ook op het Eiland van Dordrecht in de nieuwe verkaveling geen reminiscenties aan deze Graaf teruggevonden.

Zandlandschap

- *De donken of dekzandopduikingen* ten zuiden van de Oude Maasloop waren vanouds bewoond. Voordat het achterliggende veengebied was ontgonnen maakte de bewoning onderdeel uit van het rivieren/waardengebied. Van Dubbelmonde, Almonde en Raamsdonk kan worden aangetoond dat het hier oorspronkelijk donken betreft die bij de overstroming van de Grootte Waard als het ware kunnen zijn onthoofd, waardoor de basis buiten het bereik van de grondboren van de bodemkundigen bleef. Voor Drimmelen is dat onzeker.

Middeleeuwse agrarische veenontginningen

- *Het slotenpatroon van de eerste ontginningsfase van het veen.* Hoe de inrichting van de veengebieden er precies uit moet hebben gezien is niet exact weer te geven. Mogelijke sporen hiervan zijn door estuariumkleien afgedekt. Een belangrijk deel van de percelering is praktisch zeker door de brede bundel overstromingsgeulen weggeslagen, hoewel het hoekige verloop van enkele van deze geulen kan duiden op het oprukken van de zeeïnvloed via doorgaande veenweteringen van vóór 1421.
- *Primaire en secundaire bewoningsassen in het veen.* Hoewel duidelijk is dat de veenontginningen niet pal langs de oever van de Oude Maas zijn aangevangen, maar 'achter' de donken, is niet zeker waar de eerste ontginningsassen exact kunnen worden gepositioneerd. En gezien de veronderstelde ontginnings-systematiek staat of valt de locatie van eventuele secundaire bewoningsassen met de plaats van de oudste, en met de gehanteerde verkavelingsdiepte. Mocht in de toekomst op sporen worden gestuit, zoals die uit andere veenontginningen bekend zijn, dan kan de inrichtingssystematiek mogelijk gedetailleerder en exacter worden ingevuld.
- *Gebieden met verkavelingsresten van vóór 1421.* In het zuiden van het studiegebied liggen enkele complexen waarvan de verkaveling waarschijnlijk niet door de 15e-eeuwse overstromingen is aangetast. Dat wil niet automatisch zeggen dat deze verkaveling rechtstreeks terug te voeren is tot de oorspronkelijke inrichting van het gebied. Ook ná 1421 is er hier nog wel het een en ander veranderd. Wel hebben deze gebieden mogelijk archeologische potenties, hoewel het ook mogelijk is dat juist het bodemarchief van deze gebieden door vijf eeuwen agrarisch gebruik meer is aangetast dan in de door estuariumklei afgedekte delen van het oude cultuurland. De inrichting van het gebied in de omgeving van Werkendam is ook zo snel door de Kornse dijk langs de Werken gezekeerd, dat ook hier de verkaveling van vóór 1421 nog herkenbaar kan zijn (Renes, 1985).

Overige onderscheidingen

- *Grenzen van ambachten en van de Grootte Waard* hebben direct betrekking op de reconstructie en zijn in de meest letterlijke zin richtinggevend geweest voor de invulling van de verschillende gebieden met verkaveling. De grenzen van de

veenontginningsblokken (paarse lijnen) blijken anders te lopen dan de ambachtsgrenzen die Ramaer in Veenriin veronderstelde (onderbroken gestreepte rode lijnen). Het grootste deel van de begrenzing van de Grootte Waard is slechts veronderstellenderwijs aan te geven. De zuidgrens tussen Broek en 'onder' Raamsdonk is deels weergegeven (Renes, 1985, en voor het vervolg oostwaarts: De Bont, 1993). Deze fenomenen hebben geen archeologische betekenis, maar bevestigen nog eens het verschil in landschappelijk inzicht tussen de 19e-eeuwse reconstructies van Ramaer c.s. en de onderhavige historisch-geografische.

- *Afwateringsrichting.* Voor zowel de zuidelijke veengebieden als ook het rivierengebied tussen Maas en Merwede is de oorspronkelijke afwateringsrichting aangegeven.